

U: Orosz Gábor Viktor - Paingyánszky Ágnes
- Bácskai Károly (szerk.)
Teológia és lelkiismeret
Budapest, Evangélikus Hittudományi Egyetem
Luther Kiadó, 2021.

Fabiny Tibor

SHAKESPEARE LELKIISMERETE

A lelkiismeret kérdése nem választható el a rossz, a bűn kérdésétől. Egy jelenség, esemény vagy gondolat két oldaláról van szó. Maga a bűn (akár valóságos, akár vélt tény) objektívnek tekintendő, a lelkiismeret ezzel szemben az objektív dologhoz való viszony, ami ezáltal szubjektív.

Shakespeare drámáinak¹ egyik központi kérdése, hogy honnan van, hogyan „keletkezik” a rossz, a bűn, a gonosz. Miként fogan meg az emberi lélek kezdetben még „ártatlan” rezgéseiben, miként hatol be eleinte csak az egyént pusztító vírusként az ember testébe, aztán miként terjed, dagad immár visszafordíthatatlanul nemcsak az egyéni testben (szarx), hanem a közösségi korpuszon belül is? Miként támadja meg nemcsak a lelkében (psziché), hanem az Istentől a teremtésben kapott szellemi szikrában (pneuma)? Megkockáztatjuk: ez a pneuma a lelkiismeret forrása, Isten általános kinyilatkoztatásának egyik közvetett formája. „A szüeneidézisz az Újszövetségben, noha isteni eredetű, de nem maga Isten. Aki tehát a hit, a lelkiismeret ellenére cselekszik, az bűnt követ el Isten ellen, a lelkiismeret forrása ellen, és ezt a rossz érzésről ismerheti fel”² – írja Molnár Attila Károly. A szerző azonban – az egyébként nagyszerű tanulmányában – nem tesz különbséget sem a lelkiismeret és a lelkiismeret-furdalás, sem a bűnbeesés előtti, illetve utáni³ lelkiismeret-furdalás között. Shakespeare nemcsak azt ábrázolja páratlan pszichológiai, etikai, sőt teológiai érzékkel, hogy miképpen „zajlik” a „bűnbeesés” folyamata az egyénben, hanem azt is, hogy a bűn közösségi fertőzés, amely addig pusztít, rombol másokat, amíg legvégül önmagát is elpusztítja. A gonosz saját természete szerint felfalja

¹ A tanulmányomban a következő négy Shakespeare-drámában vizsgálom a lelkiismeret kérdését: *Macbeth*, *III. Richárd*; *A vihar*; *Hamlet*. Természetesen nem Shakespeare személyes lelkiismeretével foglalkozom, hanem azzal, hogy a lelkiismeret kérdése miként tematizálódik e négy drámában.

² MOLNÁR 2005, 56. o. A szerző a *syneidesis* átírást használta, én a következőkben a szüeneidézisz.

³ „A szüeneidézisz eredetileg arra vonatkozott, hogy többek tudják valaki múltbeli rossz cselekedetét, és emiatt a rosszat elkövető szégyelli magát ezek előtt.” MOLNÁR 2005, 54. o. Kiemelés tőlem. – F. T.

önmagát. Shakespeare rádöbben a nézőt, hogy ez olyan archetipikus törvényszerűség, amely bármikor, bármelyikünkkel megtörténhet.⁴

Mi is hát a lelkiismeret? A lelkiismeret kapcsán – nem csak Shakespeare-nél – a következő szempontokat érdemes megvizsgálnunk:

1. Mi a különbség a lelkiismeret és a „lelkiismeret-furdalás” között? (Lady Macbeth és Macbeth monológjai a *Macbeth*ben.)

2. A lelkiismeret az egyén számára önmagától, „belülről” jön-e, vagy valami külső hatás, illetve beavatkozás” következménye? (Claudius imája a *Hamlet*ben, Antonio és Sebastian *A vihar*ban.)

3. Van-e különbség a büntett elkövetése előtti vagy utáni lelkiismeret között? (Macbeth a *Macbeth*ben, Hamlet a *Hamlet*ben.)

4. Mi van akkor, ha a lelkiismeret-furdalás nem „indul be”, mert az elkövető számára a bűn (súlya) nem tudatosul, sem belülről, sem a környezet (gyóntató pap, lelkész, barát, társ, ellenség) beavatkozása vagy akár saját maga „próbálkozása” után sem? (Claudius imája a *Hamlet*ben.)

5. Szabad-e, kell-e, nem veszélyes-e a lelkiismeret-furdalás kikényszerítése külső beavatkozás által? (Hamlet és Gertrud a *Hamlet*ben.)

6. Mit jelent a lelkiismerettel való „játszadozás”? (Bérgyilkosok a *III. Richárd*ban.)

7. Mi a lelkiismeret elfojtásának eredménye? (Lady Macbeth a *Macbeth*ben.)

8. Beszélhetünk-e a lelkiismeret elhalásáról vagy haláláról? (Macbeth a *Macbeth*ben, Claudius a *Hamlet*ben.)

A Macbeth házaspár lelkiismerete

Shakespeare művei közül a *Macbeth* ábrázolja leginkább megrázó módon a főhős pneumájának nemcsak fokozatos önfertőzését, hanem egyenesen öngyilkosságát. Kétségtelen, a rossz, a gonosz, már ott van az emberen „kívül” is; lényege, hogy káprázatot teremt, valóságnak tünteti fel azt, ami látszólagos.⁵ Eltalálja az ember leggyengébb pontját, az alulról jövő vágyat, amelynek célpontja lehet a hatalom, a dicsőség, a gazdagság, a karrier megszerzésére. Akinek nem elég erős az immunrendszere, aki nem éber, annak a lényébe a kísértés, a Kísértő befészkel magát: fokozatosan elhomályosítja a látását, elbódítja az értelmét, és megkeményíti a szívét.

A *Macbeth*ben a vészpanyák megjelenése annak jelzése, hogy a romlás, a kavarodás, a köd, a homály kezdetét veszi. Az angol *hurlyburly* kifejezés (magyarban csak „tánc”)

⁴ Az angol irodalomban Shakespeare-en kívül csak a puritán költőfejedelem, John Milton (1608–1674) tudta ily erővel megjeleníteni ezt a folyamatot az *Elveszett paradicsom* IX. könyvében.

⁵ RICOEUR 1967, 254. o.

konfúziót, zavarodást, nyugtalanságot, felfordulást, zendülést, vihart jelent. A gonosz összezavarja a teremtés eredeti rendjét, a logikai, morális és esztétikai értékrendet: „Fair is foul and foul is fair.” „Szép a rút és rút a szép”⁶ (Szabó Lőrinc fordítása); „Rút a jó, és szép a rossz.” (Kállay Géza fordítása)⁷ A „diabolosz” nemcsak vádolót, hanem „szétszórót”, „zavarkeltőt” is jelent, olyasvalakit, aki a kozmosz rendjét ismét káosszá akarja alakítani. Két jelenettel később a boszorkák démoni tánca – „Lánc, lánc, eszterlánc” – teremti meg azt a mágikus erőteret, amely csapdába ejti a gyanútlanul arra érkező Macbethet és Banquót. Amikor a boszorkányok eltűnnek, Banquo felkiált: „...valami bolond-gyökeret ettünk, / Amely rabul ejti az észet?”⁸ Érzékeli, hogy a rossz kívülről jön, olyan dolog, mint a fertőzés vagy az evés által történő mérgezés. Másrészt pedig „rabul ejti az észet”: a gonosz hatása alá került ember elveszíti szabadságát, szolgálai akarata ezentúl már csak a rossznak engedelmeskedik.

Amikor a király emberei azzal a – boszorkák egyik jóslatát váratlanul megerősítő – hírral érkeznek, hogy Macbeth Cawdor thánja lett, Banquo és Macbeth reakciói alapvetően eltérnek egymástól. Banquo mindvégig nyíltan, józanul töpreng, a maga módján racionálisan próbálja mérlegelni a látottak és a hallottak furcsa egybeesését:

„Furcsa dolog ez:
Romlásba vinni gyakran igazat
Mondanak az éjféli küldöttei
S csip-csup ügyekben lépre csalva végül
Szakadékok nyitnak alánk.”⁹

Macbeth ezzel szemben ezentúl feltűnő gyakorisággal csak magának („félre”) beszél, s belső monológjai bepillantást engednek a megkísértett ember tudatállapotába. Macbeth képzeletében már a hír hallatára is (Cawdor thánja lettél) megszületik a királygyilkosság gondolata. Ekkor még „működik” a lelkiismerete, hiszen önmaga ijed meg saját vágyától:

„...mért száll meg oly szörnyű sugallat,
Hogy iszonyodó hajam égnek áll,
S nyugodt szívem a bordámat veri,
Ahogy nem szokta? Valóság sose

⁶ „Fair is foul and foul is fair” (1,1,11).

⁷ <https://konyv.ligetmuhely.com/ebook/Macbeth-KallayG-Liget.pdf>, 32.

⁸ „Or have we eaten on the insane root / That takes the reason prisoner?” (1,3,84–85).

⁹ „But 'tis strange: / And oftentimes, to win us to our harm, / The instruments of darkness tell us truths, / Win us with honest trifles, to betray's / In deepest consequence.” (1,3,123–126)

Ijeszt úgy, mint a képzelt borzadály:
Még csak kísért a gyilkosság, de már
Úgy rázza világomat, hogy erőmet
Elszívja a képzelet, s már csak az
Van, ami nincs.”¹⁰

Macbeth ezek után két nyelven beszél: a külvilágnak szóló „normális” nyelven és az önmagával monologizáló vagy dialogizáló belső monológ nyelvén. Amikor a Macbethet „szívére plántáló” Duncan király ünnepélyesen örökösévé nevezi fiát, Malcolmot, Macbeth így szól magában:

„Csillag, oltsd ki a tüzed,
Ne lásd sötét, sóvárgó szívemet,
Csukódj be, látás, hadd tegye kezem,
Amit, ha megvan, fél látni a szem.”¹¹

A magyar fordításban a „sötét, sóvárgó szív” nem fejezi ki az eredeti „black and deep desires”-t (mély és sötét kívánságok). Macbeth lelkiismeretét máris megtámadja a pszeudo, a fekete és sötét vágy.¹² Már is megfogam, fertőz és dolgozik benne a királygyilkosság gondolata, egyedül azonban képtelen lenne véghezvinni azt. Partnerre, társra van szüksége, hogy felnőjön, megkeményedjen a feladathoz. Ez a partner, a társ: a hitvestárs, „dicsősége édes osztályosa” (dearest partner of greatness) – Lady Macbeth.

Amíg korábban az emberi pneumát tekintettük a lelkiismeret kapujának, addig a *Macbeth*-ben az emberi és az emberen túli „természetet” (nature) tekinthetjük a lelkiismeret hordozójának. Ezt láttuk már imént az angolban is: „Against the use of nature.”¹³ Shakespeare korában a természet nemcsak pusztító erő, hanem a másik

¹⁰ „...why do I yield to that suggestion / Whose horrid image doth unfix my hair / And make my seated heart knock at my ribs, / Against the use of nature? / Present fears / Are less than horrible imaginings. / My thought, whose murder is yet is but fantastical, / Shakes my single state of man, / That function is smother'd in surmise, / And nothing is but what is not.” (1,3,133–143)

¹¹ „Stars, hide your fires; / Let not light see my black and deep desires: / The eye wink at the hand; yet let that be, / Which the eye fears, when it is done, to see.” (1,4,50–54)

¹² Az Újszövetség nyelvén ez az ἐπιθυμία (epithümia), tiltott kívánság (latin: desiderum, concupiscentia). A kifejezés főnévi alakja mintegy negyven alkalommal fordul elő az Újszövetségben; 90%-a negatív előjelű: Mk 4,19; Lk 22,15; Jn 8,44; Róm 1,24; 6,12; 7,7; 7,8; 13,14; Gal 5,16; 5,24; Ef 2,3; 4,22; Fil 1,23; Kol 3,5; 1Thessz 2,17; 4,5; 1Tim 6,9; 2Tim 2,22; 3,6; 4,3; Tit 2,12; 3,3; Jak 1,14–15; 1Pt 1,14; 2,11; 4,2–3; 2Pt 1,4; 2,10.18; 3,3; 1Jn 2,16–17; Júd 16.18; Jel 18,4.

¹³ Szabó Lőrinc fordítása ezt nem érzékeli: „Ahogy nem szokta”... Kállay Géza megoldása már közelebb van az eredeti értelemhez: „Ez nem természetes”.

jelentése az isteni teremtettségre utal;¹⁴ az ember a „természet” által részesül az isteni szikrában. Shakespeare nyelvében, ahogy a természet isteni eredetű, úgy a gonosz sem más, mint *unnatural*.¹⁵ Lady Macbeth férje gyengeségét annak eredendő jóságában, a természetében látja, aminek oka, hogy Macbethben még „él” a lelkiismeret. Lady Macbeth tudja, hogy az emberi természetet, vagyis a lelkiismeretet kell kiégetnie férjéből: „Csak a természeted aggaszt, / Túl sok benne a jóság teje.”¹⁶

Lady Macbeth örültségében elkövetett öngyilkossága a dráma végén csak testi, biológiai öngyilkosság, s így Macbethnek az élet értelmetlenségéről szóló híres monológja – „Az élet csak egy szegény ripacs”¹⁷ – talán mégsem olyan értelmetlen. Lady Macbeth a valódi, „pneumatikus” öngyilkosságot már a dráma elején elköveti, amikor a démoni szellemek segítségét kéri a lelkiifurdalása elpusztítására. Így hangzik az inverz *Veni Sancte Spiritus*:

„Szelleme, ti gyilkos
Eszmék szítói, irtsátok ki bennem
A nőt s töltsetek csordultig ádáz
Kegyetlenséggel! dagadjon a vérem,
Tömjétek el a lelkiifurdalás
Minden rését, hogy rám ne törjön a
Természetes kétség, s alkut ne kezdjen
A terv s a tett között.”¹⁸

Compunctio

A eredetiben egy igen fontos kifejezés van: „...no compunctious visitings of nature. / Shake my fell purpose, nor keep peace between / The effect and it!” Shakespeare-nél ez a szó csak egy alkalommal fordul elő.¹⁹ Az angol *compunctio* a késő latin *compuncti*óból származik, amely a *compungere* igéből, s ezt jelenti: 'szúrni' (angolul: to sting, to prick hard). Az angol *prick* – majd látjuk – a *Hamlet*ben is előfordul, s

¹⁴ DANBY 1957.

¹⁵ Így nevezi Hamlet Claudius: „unnatural beast”. A Macbeth végén a Lady Macbeth örületét a Doktor így summázza: „unnatural deeds / Do breed unnatural troubles.”

¹⁶ „I fear thy nature; / It is too full o' the milk of human kindness.”

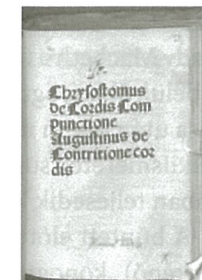
¹⁷ „Life is but a walking shadow” (5,5,24).

¹⁸ „Come, you spirits / That tend on mortal thoughts, unsex me here, / And fill me from the crown to the toe top-full / Of direst cruelty! make thick my blood; / Stop up the access and passage to remorse, / That no compunctious visitings of nature / Shake my fell purpose, nor keep peace between / The effect and it!” (3,5, 40–47)

¹⁹ SCHMIDT 1902, 228. o. az alábbi definíciót adja: „pricking of the conscience”. *Macbeth* 1,5,46.

az Apostolok cselekedeteiben Pál apostolnak mondja a látomásban megjelent Jézus: „...it is hard for you kick against the prick.”²⁰ Aranyszájú Szent János *De compunctione cordis* című műve a középkorban is igen nagy hatást gyakorolt.²¹

A *compunctio* vizuális megjelenítése jól illusztrálja a lényegét. A 16–17. század fordulóján számos kiadást megért Caesara Ripa *Iconologia* című „vizuális lexikonja”, amely a kép mellé az alábbi leírást és magyarázatot adja:

„Szőrruhába öltözött, fájdalmas arckifejezésű nő, aki száját szóra nyitva szemét az ég felé fordítja, s bőséges könnyeket ont. Fején szúrós tövisből készült koronát viseljen. Baljában ugyancsak tövisekkel koszorúzott szívet tartson, s jobb kezét magasra emelve, ujjával az ég felé mutasson. Szőrruhát öltösn és könnyeket ontson, mert Aranyszájú Szent János azt írja a *De compunctione cordis*ban: »Egyedül a lelkiismeret tanít rá, hogy megvessük a bábort, hogy szeressük a könnyeket, és meneküljünk a nevetéstől: ez ugyanis a sírás anyja. Két töviskoronával látjuk el, mert a 31. zsolttár 'Tövis járt át engem' sora szerint a tövis a bűnös módon elkövetett vétket jelenti, amely örökös marja és döfi a lelkiismeretet. Ez utóbbit a fején viselt koszorúval jelezzük. Ámde nem elégséges és merőben terméketlen a lelkiismeret-furdalás, ha csupán a büntetéstől való szokásos félelemből és rossz tudatból származik. Ezért koszorúzzuk szívét is tövisekkel, amelyek a szív igazi töredelmét jelentik: ebből származik ugyanis a szív ismerete és benső fájdalma amiatt, hogy megsértette Istent, minden jó és kegyelem legfőbb forrását. Az igazi lelkiismeret-furdalásnak négy feltétele van. Az egyik az előbbieken mondott legfőbb fájdalom; ezért festjük fájdalmasnak és könnyesnek. A másik az eltökélt elhatározás, hogy többé nem vétkezik; ezt mutatja felemelt jobbival. A harmadik ugyancsak eltökélt akarat bűneinek megvallására; ezt jegyezzük nyitott szájával. Végül felemelt jobbival azt is jelezzük, hogy kész a jó cselekvésére, jó és szent elhatározásához híven.«”²²

²⁰ Magyarul: „Nehéz neked az ösztöke ellen rugódoznod.” (ApCsel 26,14b) A témánk szempontjából az érdektelen, hogy az Újszövetség régebbi kéziratái és a legújabb kiadásai nem tartalmazzák ezt a mondatot.

²¹ STEENBRUGGE–GRAHAM 1990.

²² RIPA 1997, 106–108. o.

A *compunctio cordis* ikonográfiájára a *Hamlet* elemzése során még visszatérünk. Lady Macbeth a természetfeletti („unnatural”, azaz démoni) erők segítségével elfojtja a belülről kopogtató („visitings”) lelkiismeretet („nature”), bár Duncan meggyilkolása után ő sem mentes a félelem érzésétől; ám a majdnem mindvégig visszafojtott lelkiismerete csupán az örütségében tör a felszínre, ami aztán önmaga elpusztításában teljesedik ki.

A büntett előtti lelkiismeret-furdalás egyre erősebb benső és külső (a várkapun történő) „kopogtatása” Macbethben csak fokozza a félelem érzését, s ez a feszültség, az ember mikrokozmoszának teológiai feszültsége makrokozmoszi méretűvé tágul benső monológjaiban.

„Csak itt, ezen a múltó zátonyon –
Bánnám a túlvilágot! De ilyenkor
Már itt elér a bíró; aligadtuk
A véres leckét, rögtön visszavág
A tanítóra: a szigorú kezű
Igazság velünk itatja ki
a Méregpoharat...
S a részvét mint viharon vágató
Csupasz gyermek vagy mint a láthatatlan
Levegő hátán egy égi kerub
Mindenkinek szemébe kürtöli
A gaztettet...”²³

Macbeth a nevezetes „törmonológjában” nemcsak a tört mint a gyilkosság eszközét vizionálja, hanem a lelkiismeretet szurkáló *compunctio*nt, a „lelki tört” is, amely – a keményedés folyamatában – a valódi mellett Macbeth számára másodrendűvé („csupán”) fokozódik le: „Tör az, mit ott látok... vagy csupán / Lelki tör volnál, üres képzelődés, / melyet a tüzes agyvelő vetít ki?” (Szabó Lőrinc ford.)²⁴

Amíg Lady Macbeth pneumatikus halála az örütségig elhúzódozó, majd az öngyilkosságban tetőző látványos lelki agónia következménye, addig Macbethé (a Banquo véres

²³ „But here, upon this bank and shoal of time, / We'd jump the life to come. – But in these cases, / We still have judgement here; being taught, return / To plague th' inventor: this even-handed Justice / Commends th' ingredience of our poison'd chalice / To our own lips... And Pity, like a naked new-born babe, / Striding the blast, or heaven's Cherubims, hors'd / Upon the sightless couriers of the air, / Shall blow the horrid deed in every eye, / That tears drown the wind.” (1,7,6–12 és 21–25)

²⁴ „Is this a dagger... or art thou but / A dagger of the mind, a false creation, / Proceeding from the heat-oppressed brain” (2,133 és 37–39).

jelenése epizód kivételével) láthatatlan és sikeresebb. Mielőtt asszonyának haláláról értesült, ezt mondja a pneumatikusan már régen holt trónbitorló, király, hadvezér:

„A félelem ízét már alig érzem:
Valamikor érzéseim vacogtak
Egy éji hangra, és egy szörnyű hírtől
Minden hajam égnek állt s reszketett,
Mintha élne: jóllaktam az iszonnal,
S a borzongás, agyam meghitt lakója,
Többé nem izgat.”²⁵

A bérgyilkosok lelkiismerete – III. Richárd

A következőkben figyeljünk arra, hogy a lelkiismeret kérdése miként tematizálódik a *III. Richárd*ban és *A vihar*ban. A *III. Richárd*ban Clarence meggyilkolása előtt a Richárd által felbérelt két gyilkos párbeszédében Shakespeare tragikomikus kontextusba helyezi a lelkiismeret kérdését. Hasonlóak a Hamlet sírásóihoz, akik abszurd módon a halál kérdésével bohóckodnak. Ugyanilyen abszurd helyzet, amikor a bérgyilkosok elmélkednek a lelkiismeretről, először az egyikük, majd a másikuk kerül hatása alá, mielőtt legyőzik ezt az őket meghátrálásra, gyávaságra készítő érzést. Feszülten figyelünk és nevetünk egyszerre a bandzsítóan kacstintó, jellegzetes shakespeare-i dramaturgia következtében. A fent említett lelkiismeret „játszadózásával”, mulattató performanciájával van dolgunk.

ELSŐ GYILKOS: Most hogy érzed magad?

MÁSODIK GYILKOS: Még néhány csepp lelkiismeret-furdalás maradt bennem.

ELSŐ GYILKOS: Jusson eszedbe a jutalom, amit megkaptunk, ha készen leszünk.

MÁSODIK GYILKOS: A szentségit, meg fog halni. Megfelelkeztem a jutalomról.

ELSŐ GYILKOS: És hol van most a lelkiismeret-furdalásod?

MÁSODIK GYILKOS: Gloster zsebében.

ELSŐ GYILKOS: Így hát amikor kinyitja az erszényét, hogy megadja a jutalmunkat, a lelkiismeret-furdalásod kimegy belőle.

MÁSODIK GYILKOS: Semmi baj, hadd menjen. Nem igen akad majd, aki visszatartsa.

ELSŐ GYILKOS: Mi lesz, ha visszatér hozzád?

²⁵ „I have almost forgot the taste of fears. / The time has been, my senses would have cool'd / To hear a night-shriek; and my fell of hair / Would at a dismal treatise rouse, and stir, / As life were in 't. I have supp'd full with horrors: / Direness, familiar to my slaughterous thoughts, / Cannot once start me.” (5,9–14)

MÁSODIK GYLKOS: Semmi közöm hozzá, a lelkiismeret-furdalás meggyávitja az embert. Az ember nem lothat anélkül, hogy meg ne vádolná, az ember nem esküdhetik anélkül, hogy vissza ne tartaná, az ember nem alhatik a szomszédja feleségével, hogy el ne árulná; egy szemérmes, piruló szellem ez, mely fellázítja az ember szívét, akadályokkal rakja tele az embert, egyszer visszaadatott velem egy talált erszényt, tele arannyal; koldussá teszi azt, aki befogadja, mint közveszélyt utasítják ki minden várból és városból, és mindenki, aki jól akar élni, rábizza saját magára és nélküle éli le az életét.

ELSŐ GYLKOS: A szentségit! ez a lelkiismeret-furdalás most éppen az én könyököm-ben birizgál, és arra beszél rá, hogy ne öljem meg a herceget.

MÁSODIK GYLKOS: Őrizd meg lelkedben az ördögöt, és ne higgy a lelkiismeret-furdalásnak: be akar hozzád férközni, hogy sóhajtásra bírjon.²⁶

A botcsinálta „majdnem” gyilkosok lelkiismerete A viharban

A Shakespeare utolsó drámájának tartott *A vihar* egy a négy regényes színmű, más néven románc közül. Shakespeare életművének sajátosan sűrű miniatúrája ez. Azon két dráma egyike, amelyek történetét Shakespeare nem korabeli forrásból vette át, hanem a cselekményt maga találta ki. Számos korábbi Shakespeare-motívum köszön vissza: a testvérkonfliktus a *Hamlet*ből és az *Ahogy tetszik*ből, a hatalom iránti vágy okozta kísértés pedig a *Macbeth*ből. Prosperót, Milánó törvényes uralkodóját saját testvéröccse, Antonio mozdította el és üzte el. Ebben segítségére volt Alonso, a nápolyi király is. Prospero tizenkét évig nevelte leányát, Mirandát a szigeten, ahol könyveiből nyert tudása és az őt szolgáló Ariel szellem segítségével ellenségei hajójának vihart támaszt, ám a hajótörötteket csodálatos módon megmenekíti. A szerencsétlenség rövid időre egymásra utalja a hajótörött királyt, a testvérét, Sebastiant és Antoniót, a trónbitorló milánói herceget. Ám ez a harmónia nem tart sokáig, a hatalom kísértése és az ennek engedő emberi becsvágy legyőzi a lelkiismeretet. Amikor Antoniót és Sebastiant kivéve mindenki elalszik, a már bűnbe esett Antonio kísérti Sebastiant bűnbe esésre: a király testvérbátyja meggyilkolására:

²⁶ „How dost thou feel thyself now? / 'Faith, some certain dregs of conscience are yet within me. / Remember our reward, when the deed is done. / 'Zounds, he dies: I had forgot the reward. / Where is thy conscience now? / In the Duke of Gloucester's purse. / So when he opens his purse to give us our reward, thy conscience flies out. / Let it go; there's few or none will entertain it. / How if it come to thee again? / I'll not meddle with it: it is a dangerous thing: it makes a man a coward: a man cannot steal, but it accuseth him; he cannot swear, but it cheques him; he cannot lie with his neighbour's wife, but it detects him: 'tis a blushing shamefast spirit that mutinies in a man's bosom; it fills one full of obstacles: it made me once restore a purse of gold that I found; it beggars any man that keeps it: it is turned out of all towns and cities for a dangerous thing; and every man that means to live well endeavours to trust to himself and to live without it.” (1,4, 115–138)

ANTONIO: Szól az alkalom,
S erős fantáziám egy koronát
Lát hullni a fejedre.

SEBASTIAN: Álló víz vagyok.

ANTONIO: Én megtanítlak folyani. ...

SEBASTIAN: Eszembe jut,

Hogy ültél bátyád, Prospero helyébe.

ANTONIO: Igaz: nem áll-e jobban a ruhám,

Mint azelőtt? Bátyám szolgái, kik

Társaim voltak, most alattam állnak.²⁷

SEBASTIAN: De hát a lelkiismeret?

ANTONIO: Uram, hol az? Ha volna lábfagyás,

lerugatná a csizmámat;

de ezt az istenséget szívemben nem érzem.

Húsz volna köztem s Milánó között

fagyva s feltörve, meg nem érzem.²⁸

Ebben a jelenetben Antonio első „bűnbeesésének” (Prospero száműzésének) nemcsak megismétlését, hanem elmélyülését látjuk, azt, hogy az immár megkeményedett, a gonoszságában mesterré lett milánói trónbitorló önmagához, a bűnözés mocsarába vagy inkább poklába próbálja meg (majdnem sikeresen) lerántani Sebastiant. Ariel közbelépése azonban meghiúsítja a királygyilkosságot. Mivel itt nem tragédiával, hanem románcsal van dolgunk, a dráma végén az önmagát felfedő Prospero mindenkinek megbocsát.

A lelkiismeret (conscience) mint a Hamlet egyik vezérmotívuma

A híres „Lenni vagy nem lenni” monológban, a harmadik felvonás első jelenetében Hamlet verbalizálja saját jellemének problémáját. A tudat, a gondolkodás embere legtöbbször bizonytalan, képtelen cselekedni, képtelen dönteni, mert számára minden igaz és nem igaz, jó és gonosz, szép és rút, tudás és nem tudás, létezés és nem létezés egyszerre. Ezért nevezték a *Hamletet* az első par excellence értelmiségi drá-

²⁷ „The occasion speaks thee, and / My strong imagination sees a crown / Dropping upon thy head.” „Well, I am standing water. I'll teach you how to flow.” „True. / And look how well my garments sit upon me; / Much feater than before: my brother's servants / Were then my fellows; now they are my men.”

²⁸ „Ay, sir; where lies that? if 'twere a kibe, / 'Twould put me to my slipper: but I feel not / This deity in my bosom: twenty consciences, / That stand 'twixt me and Milan, candied be they / And melt ere they molest!”

mának, sőt a paradigmaticus értelmiségi drámának.²⁹ A gondolkodó ember kérdez, kételkedik, újra kérdez, újra kételkedik. A töprengés, a gondolkodás lefagyasztja a tenni akarást, a gondolkodó ember, ha azonos önmagával, a tette képtelenné válik. Ez Hamlet terhe, a hamleti probléma. Ez az egyszerre nyomasztó és hatalmas hamleti problematika egy mondatban, s azon belül is egy többféle módon értelmezhető szóban sűrűsödik: conscience, amelyet fordíthatunk (ön)tudatnak és lelkiismeretnek is.

Shakespeare *Hamlet*-jében a lelkiismeretnek kettős szerepe van. A lelkiismeret először Hamlet cselekvésének a gátja, ám később a cselekvésének az eszköze lesz. Hamlet „lenni vagy nem lenni” nagymonológjának jól ismert utolsó sorai így hangzanak:

„Thus conscience does make cowards of us all;
And thus the native hue of resolution
Is sicklied o'er with the pale cast of thought.”³⁰

Arany János fordításában:

„Ekkép az öntudat
Belőlünk mind gyávát csinál,
S az elszántság természetes színét
A gondolat halványra betegíti.”³¹

Nádasdy Ádám fordításában:

„A lelkiismeret így kényszerít
mindenkit gyávaságra;
így lohasztja az akarat természetes színét
sápadt-betegre a meggondolás.”³²

A lelkiismeret és a gyávaság

E két etikai fogalom összekapcsolásával nem csak a *Hamlet*-ben találkozunk. Majdnem egy évtizeddel korábban írta Shakespeare a *III. Richárdot*, amelyről már szövegtünk. A dráma végén a szinte eszét vesztett zsarnok ezt kiáltja:

²⁹ FODOR 1992.

³⁰ SHAKESPEARE 1982, 280. o.

³¹ SHAKESPEARE 1961, 149. o.

³² SHAKESPEARE 2001, 422. o.

„Lelkiismeret – a gyáva mondta ezt.
Először, hogy a bátrát sakkban tartsa.
Lelkiismeretünk, törvényünk a kard.
Vágj bele, az embernek ez a dolga,
Ha nem a mennybe, együtt a pokolba!”³³

A 16. század legnagyobb puritán teológusa, a Shakespeare-kortárs William Perkins (1558–1602) 1608-ban könyvet publikált a lelkiismeretről *The Whole Treatise of Cases of Conscience*.³⁴ E könyvében Perkins többek között a következőket írja: 1. Bármilyen dolog, amit téves vagy megtévesztett lelkiismerettel teszünk, az bűn... 2. Bármilyen dolog, amit tévedésből is teszünk, az bűn... 3. Bármilyen dolog, amit a lelkiismeret ellen teszünk, még ha tévedésből is tesszük azt, az bűn... 4. Bármilyen dolog, amit a lelkiismeret ellen szólnak, tévedésből vagy megtévesztésből is származik, bűn...

Miután Roland Mushat Frye idézi Perkinsnek ezeket a kemény kálvinista nézeteit, megjegyzi: „...ezek után ne lepődjünk meg, hogy a lelkiismeret Hamletből gyávát csinált.”³⁵ Perkins arra is rámutat, hogy csak értelmes lények kapcsán beszélhetünk lelkiismeretről, hiszen az állatoknak nincs intellektusuk, s ennél fogva lelkiismeretük sincs. Kitér arra is, amit tanulmányunk elején említettünk, nevezetesen, hogy a lelkiismeret vonatkozhat a már elkövetett cselekedetre és a még el nem követettre. A lelkiismeret forrása mindenképpen Isten akarata, ami egyaránt megismerhető a Szentírásból és a teremtésben kapott természeti törvényből. A lelkiismeret Perkins szerint nem automatikusan működik, hanem az érvelés és mérlegelés összjátéka („in or by a kind of reasoning or disputing”; Róm 2,15 alapján, amikor a „lelkiismeretük és gondolataik [...] hol vádolják, hol felmentik őket”). A felmentés és vád dialektikus játéka Perkins szerint öt különböző szenvedélyt és mozgást – „passions and motions in the heart” – indíthat el a szívben.³⁶ Ezeket az érzelmeket vagy moccanásokat különbözteti meg: 1. a szégyen; 2. szomorúság, melankólia; 3. a nem látott dolgoktól való félelem; 4. általános zavartság (perturbáció); nyugtalanság; 5. a kétségbeesés, ami akár öngyilkosságba is torkollhat. Roland Mushat Frye mind az öt esetre könnyen mutat fel példát a *Hamlet*-ből.³⁷

³³ „Conscience is but a word that cowards use, / Devised at first to keep the strong in awe: / Our strong arms be our conscience, swords our law.” (5,3, 310–312) 325.

³⁴ <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A09365.0001.001>. (Letöltés: 2021. május 15.) Továbbá Joel Boeke előadása Perkins művéről: <https://www.youtube.com/beVpzFCEBS8>.

³⁵ FRYE 1984, 181. o.

³⁶ Ezen a ponton jegyezzük meg, hogy Perkins gondolatai összecsengenek mind a tudatlanság felhője („stirring”) középkori fogalmával, mind Jonathan Edwards *religious affections* (magyarul: vallási indulatok) koncepciójával. E kettő összehasonlítását lásd FABINY 2011.

³⁷ FRYE 1984, 282. o.

De mi is a *conscience*? Mint láttuk, a görög szüneidésziszből (együtt látás/érzékelés)³⁸ vezethető le a latin: *con-scire* (közösen tud); szüneidészis (együtt tudás) fogalma, s ebből a francia és az angol *conscience* is. Perkins a lelkiismeretről szóló értekezésében így definiálta a *conscience*-t: „Egy tudáshoz kapcsolódó másik tudás” (A knowledge ioyned with a knowledge).

Olyan tudás, amely egy másik tudáshoz kapcsolódik. Két szempontból állítható ez. Először is, mert amikor az ember bármit tud vagy gondol, a lelkiismerete segítségével tudja, hogy mit tud és mit gondol. Másodszor azért, mert az ember ezáltal tudja meg, hogy az Isten mit tud róla. Az embernek két tanúja van gondolatairól: Isten és a saját lelkiismerete. Isten az első és a legfőbb; a lelkiismeret pedig Isten közvetlen alárendeltje, aki az Isten előtt tanúskodik az ember ellen vagy mellett.³⁹

Magyarul a *conscience* öntudatnak és lelkiismeretnek is fordítható.

Nádasdy a következő magyarázó jegyzetet fűzi a *conscience*/lelkiismeret szóhoz: „...az eredetiben *conscience*, mely kétértelmű: *lelkiismeret*, tehát a büntudat belső hangja, illetve tudat, megértés, azaz hogy az ember fölfogja, mi vár rá.”⁴⁰ Nádasdy tehát a *conscience* első jelentését lelkiismeretként adja vissza, ám ezt úgy értelmezi, mint „a büntudat belső hangja”. Hasonló, ám bár mégsem pontosan ugyanezt a magyarázatot olvassuk Harold Jenkins Hamlet-kiadásában. Szerinte a *conscience* nem a büntudat, hanem a „morális értékítélet”⁴¹ belső hangja. Vajon a „büntudat belső hangja” és a „morális értékítélet belső hangja” ugyanaz lenne? Jenkins egyébként hajlamos azokkal egyetérteni, akik a *conscience*-ben Hamlet önelemzését, introspekcióját látják, hiszen a gondolatvilágát ekkor a halál képzete járja át.

Szó volt a lelkiismeretnek a bűn elkövetése előtti és utáni szerepéről. Beszélhetünk-e a büntudat előtti lelkiismeret-furdalásról vagy ráadásul büntudatról? Hamlet „Lenni vagy nem lenni” monológjában az öngyilkosság bűnének lehetséges elkövetése előtt vétkezik, tehát büntudata még nem lehet, hiszen de facto nem követett el bűnt, s így helyes a szót lelkiismeretként fordítani. Arany „öntudata” ma már más jelentést hordoz.

³⁸ Α συνείδησις előfordulásai az Újszövetségben Balázs Károly *Újszövetségi szótár* alapján: Jn 8,9; ApCsel 23,1; 24,16; Róm 2,15; 9,1; 13,5; 1Kor 8,7; 10,12.25.27.28.29; 2Kor 1,12; 4,2; 5,11; 1Tim 1,5.19; 3,9; 4,2; 2Tim 1,3; Tit 1,15; Zsid 9,9; 14;10, 22; 13,18; 1Pt 2,19; 3,16. 21. BALÁZS 1998, 556. o.

³⁹ „...knowledge ioyned with a knowledge; and it is so tearmed in two respects. First, because when a man knowes or thinks any thing, by meanes of Conscience, he knowes what he knowes & thinks. Secondly, because by it, man knowes that thing of himselfe, which God also knowes of him. Man hath two witnesses of his thoughtes, God, and his owne conscience; God is the first and chiefest; and Conscience is the second subordinate unto God, bearing witnes unto God either with the man or against him...” PERKINS 1972, 44. o.; RIAN 2005, 66. o.

⁴⁰ SHAKESPEARE 1982, 422. o. (Kiemelés tőlem. – F. T.)

⁴¹ SHAKESPEARE 1982, 492–493. o.

A következőkben először a *conscience* szó előfordulásait és azok kontextusát vizsgáljuk a *Hamlet*-ben, majd a különféle magyar fordítások lehetőségét és érvényességét elemezzük. Ezek után fogunk rátérni a lelkiismeretnek a nyelvi szinten túlmutatató metaforikus jelenlétére, ami nézetünk szerint kulcsfontosságú a darabban. De lássuk először, hogy mit üzen erről a 16. századi ikonográfia! Az első ábránk a már idézett Cesare Ripa könyvéből való, a másik a magyar Johannes Sambucus, azaz Zsámboky János híres emblemakönyvéből.

Ezt a magyarázatot olvassuk: „Nő, aki egyik kezével szívet tart szemé elé, rajta aranybetűs felirattal: *oikeia szüneidészis* (görög betűkkel), azaz tulajdon lelkiismerete. Két mező között áll, amelyek egyikét virágok, másikat tövises borítják. A lelkiismeret ki-ki saját cselekedeteinek és gondolatainak ismeretét jelenti, amelyek mások előtt rejtve maradnak. Ezért festjük úgy, hogy saját szívet szemléli, amelyekben ki-ki saját titkait rejtegeti, s ezek csak számára nyilvánvalóak teljes valójukban. Meztelen lábbal áll a mondott helyen, hogy így mutassa a jó és a rossz utat, amelyen haladva s az erényekkel vagy a bűnökkel tartva ki-ki megérezheti a bűn keserves szúrását vagy az erény édes illatát.”⁴²

Az embléma mottója: *Conscientia integra, laurus* (Tiszta lelkiismeret – babér). A latin szöveg tartalma: Daphnét Apollón üldözte, mert Erósz egy nyilának hatására belebolondult. Erósz féltékeny volt Apollónra, mivel az gúnyt űzött az íjásztehetségéből, és az énekét sem szívlelhette. Daphné imádkozott az apjához, hogy segítsen neki, így amikor Apollón megérintette, Daphné babérfává változott, és így becsületén nem esett csorba. A babérfát Apollón ezután szentként tisztelte. Ezért Daphné a babérkoszorút nyert tiszta lelkiismeret szimbóluma.⁴³

A tragédiában a *conscience* szó nyolc⁴⁴ alkalommal fordul elő. Az idézett nagymonológ előtt két alkalommal is találkozunk a *conscience* szóval. Hamlet lázba jön, amikor a színészek jöveteléről értesül. Rábeszéli őket, adjanak elő egy olyan jelenetet, amely megfelel annak a leírásnak, amelyet apjának szelleme közölt vele testvéröccse általi aljas meggyilkolásáról. Hamlet

⁴² RIPA 1997, 119. o.

⁴³ SAMBUCUS 1982, 14. o.

⁴⁴ A terjedelmi korlátok miatt a *conscience* mindegyik kontextusát és a különféle magyar fordításait nem tudjuk elemezni.

ság, csak izgalom. Hamlet összekacsint a nézővel: most valami nagy dolog következik. „The play's the thing. Wherein I'll catch the conscience of the King.” Arany fordításában: „...de tőr lesz e darab, / Hol a király, ha bűnös, fennakad.” Nádasdy: „Színházba hát / fogjuk meg a király büntudatát!” Arany kikerüli a *conscience* szó szerinti lefordítását, Nádasdy viszont ezt „büntudatként” adja vissza. Nádasdy értelmezése „előreszalad”, egyelőre nem beszélhetünk büntudatról, a lelkiismeret felpiszkálásáról. Eörsi már érzékeli ezt: „...a darab: királyi csapda: A lelkiismeretét csípi el”, noha a megoldása távolról sem olyan frappáns, mint az előzőek. Mészöly Dezső eltalálja a lényegét, de a szavak szellemeskedő játéka gyengíti a drámai feszültséget: „Drámánk lesz a lép –, jaj a királynak, hogyha rája lép!” Mint Ámor a nyílát a szerelmes szívébe, úgy repíti játékát Hamlet Claudius lelkiismeretébe. Tudjuk, a játék telitalálat volt, Hamlet nyíla eltalálta Claudius, a dán herceg immár bizonyos lehet abban, hogy apjának szelleme igazat mondott.

Ám nemcsak az egérfogó-jelenet találja el Claudius lelkiismeretét, hanem közvetlenül előtte Polonius lepcséskedő szavai is, amelyek öntudatlanul rátapintanak Claudius sebezhető titkaira. Drámai ironia, hogy Polonius úgy mond ki igazságot, hogy ő maga azt nem is tudja. „Sok példa van rá –, hogy ájtatos arccal, / Kegyes gyakorlattal, becúrozzuk / magát az ördögöt.”⁴⁵ A Király: „Mint sebzi váddal lelkem' e beszéd.”⁴⁶ Aranynál a *conscience* lélek, Nádasdynál a „büntudatán” vág végig Polonius beszéde. Itt már helyes a *conscience*-t büntudatnak fordítani, hiszen ezzel

⁴⁵ „'Tis too much proved—that with devotion's visage / And pious action we do sugar o'er / The devil himself.” (3,1,47–48)

⁴⁶ „How smart a lash that speech doth give my conscience! / The harlot's cheek, beautied with plastering art, / Is not more ugly to the thing that helps it / Than is my deed to my most painted word...”

Claudius magának és az olvasónak/nézőnek beismeri a bűnét, bármennyire is sikeresen titkolja azt. A *conscience* magyarítását Eörsi és Mészöly fordítása is megkerüli, mindkettő egyszerűsít. „Jaj, mennyire igaz! Lelkem nyugalmát hogy ostorozod!” „Jaj, hogy belém nyilall ilyen beszéd!”

A *conscience*-re még Laertes (4,5,127; 5,2,300) és Claudius (4,7,1) is hivatkozik, de a szó ezekben a helyzetekben nem olyan telített, mint máskor. Van még egy locus, amelyet érdemes megvizsgálunk.

Hamlet visszatér az Angliába tartó hajóról, amelyen volt diáktársai, Rosencrantz és Guildenstern kísérték volna Hamletet Claudius halálítéletét kérő „útlevelével” a szigetországba. Miközben Hamlet izgatottan meséli Horatióknak, hogy miként fedte fel az ármányt, hogyan küldte önmaga helyett egykori barátait a halálba, elejti azt a súlyos mondatot: „Egyik se nyomja lelkem”; buktijok / Önnön csuszás-mászásukból ered.”⁴⁷ Nádasdy fordításában: „Nem bánt a lelkiismeret. A végüket saját fontoskodásuk hozta rájuk.”

Érdemes elgondolkodnunk azon, vajon miért nincs Hamletnek igazán lelkiismeret-furdalása sem Polonius véletlen meggyilkolása, sem egykor barátainak a halálba küldése miatt. Hogyan is áll Hamlet a saját lelkiismeretével?

A lelkiismeret kérdése természetesen nemcsak akkor jön elő, ha közvetlenül ezzel a szóval találkozunk, hanem olyan jelenetekben, ahol talán más szavakkal, de ugyanúgy a lelkiismeret kérdésével van dolgunk. A szellem az első felvonás utolsó jelenetében Hamletet csak a Claudiuszal való leszámolásra mint jogos bosszúra szólítja fel; ám Gertrudról egészen másképpen szól.

Claudius elhalt lelkiismerete⁴⁸

Az egérfogó-jelenettel Hamlet már valóban eltalálja Claudius *conscience*-ét, a lelkiismeretét, hiszen számára a király elárulta magát. Hamlet immár bizonyos lehet abban, hogy a szellem igazat mondott, tehát nem egy gonosz lélek vagy látomás, saját beteg lelkének kivetülése: Claudius valóban saját testvérbátyjának, az idős Hamletnek a gyilkosa. Claudius önmagának és így a nézőnek is bevallja bűnösségét. De lesz-e a *conscience*-ből büntudat? Az imádkozni próbáló, de az ehhez szükséges valódi bűnbánatra képtelen, megkeményedett ember drámai önvallomása ez. Van benne bűnismeret, büntudat, „elismerés”; még tudatában van a bűnbocsánat lehetőségének is, amely „hófehérre” moshatná őt. Értelmével tehát felfogja az égi

⁴⁷ „They are not near my conscience; their defeat / Does by their own insinuation grow...” (5,2,58–59)

⁴⁸ Az alábbiakban néhány részletet átveszek egy megjelent tanulmányomból: Luther paradox teológiaiája és Hamlet, a wittenbergi teológus. FABINY 2018, 93–121. o.

bűnbocsánat lehetőségét, de csak vergődni képes, és nem tud valódi szabadításért, a szabadulás egyedüli forrásához, Istenhez kiáltani. „Imádsága” (a Hamletet is megtévesztő látszat ellenére) nem valóság, mert a szív nem hajlandó kontrícióra, a szív töredelmére. Kimondja:

Én nem tudok
imádkozni, hiába itt a szándék,
erős a vágyam, de a bűn erősebb.
De mit ér, ha nem bánom bűnömet?
... Nyomorult helyzet! Szénfekete szív!
Fogoly lelkem: szabadulni szeretnél,
de vergődve behálózod magad.
Ti angyalok, segítetek! Próbálkozom.
Hajolj, makacs térd; drótkötélű szív,
légy puha, mint az újszülötteké!
Hátha még minden jóra fordul.⁴⁹ (Nádasdy Ádám fordítása)

Claudius elméletben mindent tudott a bűnről és a bűnbocsánatról is, de tragikuma, hogy a szó szándék, vagyis akarat nélkül maradt, s így a lelki szklerózis végső, immár menthetetlen példáját jeleníti meg számunkra. „Fölszárnyal a szó, eszme lent marad: Szó, eszme nélkül, mennybe sohse hat.” (AJ 3,704–705)⁵⁰ Kálvin írja: „...hiába iktatunk az imádságba, akár szót, akár éneket, nem érnek azok semmit Istennél, ha nem a szív legmagasztosabb érzéséből fakadnak. Sőt, haragját idézzük magunkra, ha csak a nyelvünk hegyéről, vagy csak a torkunkból szállnak hozzá; mert ez visszaélés szentséges nevével [...] amint azt megértjük Ézsaiás szavaiból: »Ez a nép csak szavaival közelít hozzám, és csak ajkával tisztel engem; szíve viszont távol van tőlem.«⁵¹ Miért nem hiteles Claudius „bűnbánata”? Egyrészt azért, mert ragaszkodik a bűne által elnyert javakhoz (a trón és a királyné), de ezt maga is tudja. Amit viszont nem tud, hogy valójában nem hisz a bűnbocsánat lehetőségében. Lu-

⁴⁹ SHAKESPEARE 2011, 74–75. o. „Pray can I not, / Though inclination be as sharp as will: / My stronger guilt defeats my strong intent; / May one be pardon'd and retain the offence? / O wretched state! O bosom black as death! / O limed soul, that, struggling to be free, / Art more engaged! Help, angels! Make assay! / Bow, stubborn knees; and, heart with strings of steel, / Be soft as sinews of the newborn babe! / All may be well.” (3,3,38–72)

⁵⁰ „My words fly up, my thoughts remain below. / Words without thoughts never to heaven go.” (3,3,97–98)

⁵¹ KÁLVIN 2014, 58. o. (3.20.31). Idézi FRYE 1963, 225. o.

ther szerint a *contritio* nem elégséges, ha nem párosul hittel.⁵² Harmadrészt – talán ez a legfontosabb – „imádsága” azért álságos, mert Hamletet éppen most küldte az angol királyhoz, unokaöccse kivégzését kérve.⁵³ Roland Mushat Frye mutat rá, hogy Claudius esetében csak *attritio*ról⁵⁴ és nem *contritio*ról beszélhetünk; a félelem kiváltotta általános, „formátlan” kínlódásról, és nem a bűn okozta kár feletti fájdalomról, ami az igazi bűnbánat.⁵⁵

Gertrud ébreszthető lelkiismerete

A másik példánk az elhalt, talán csak szunnyadó, de ébreszthető lelkiismeretet illusztrálja Gertrud személye kapcsán. Irányítsuk figyelmünket a harmadik felvonás negyedik jelenetére.⁵⁶ Polonius hívása után Hamlet e szavakkal készül anyjához:

Legyek kegyetlen, ne vértagadó
Dobjon szavam tört, ne rántson kezem.⁵⁷

A tör a *Macbeth*ben sem csupán a gyilkosság eszköze volt, hanem a lelkiismeretet szurkáló *compunctio*nt, a „lelki tört” is jelképezte. Hamletnél is hasonló szerepet tölt be, de itt egyúttal a szó metaforája is. Hamlet emlékszik a szellem szavaira:

De, bár hogyan látsz e boszú művéhez,
Elméd maradjon tiszta, és ne törjön
Anyádra lelked: bízd az égre őt
S mind a tövisre, mely keblében él,
Az csípje, szúrja.⁵⁸

Ceasare Ripa *Ikonológiájában* láttuk, hogy a *Compunctio* fején szűrös tövisből készült koronát visel, kezében tövisekkel koszorúzott szívet tart. A tövis a bűnös módon elkövetett vétket jelenti, amely örökösen marja és döfi a lelkiismeretet. A leírás első fele mintha

⁵² Idézi FRYE 1963, 240. o.

⁵³ FRYE 1963, 240. o.

⁵⁴ <http://lexikon.katolikus.hu/A/attricio.html>.

⁵⁵ FRYE 1984, 136. o.

⁵⁶ A jelenetről több alkalommal is írtam: FABINY 1984, 31–41. o.; 2009, 95–109. o.

⁵⁷ „Let me be cruel, not unnatural. / I will speak daggers to her, but use none.” (3,2,386–387).

⁵⁸ „But, howsoever thou pursuest this act, / Taint not thy mind, nor let thy soul contrive / Against thy mother aught: Leave her to heaven / And to those thorns that in her bosom lodge, / To prick and sting her.” (1,5,86–88)

teljesen Claudius helyzetére illene: „...nem elégséges és merőben terméketlen a lelkiismeret-furdalás, ha csupán a büntetéstől való szokásos félelemből és rossz tudatból származik.” Az igazi bűnbánat Ripa és Hamlet szerint is a szív töredelmével jár. A képen a szívet ezért koszorúzzák a tövisek, a lelkiismeret szurkálásai jelentik a gyógyuláshoz elengedhetetlen fájdalmat. A lelkiismeret tehát „szúr” és „csíp” (prick and sting). Az Apostolok cselekedeteiben Pál apostol megtérésekor hangzik el Jézus mondata: „Nehéz neked az ösztöke ellen rugódoznod.” (ApCsel 26,14) A King James Bible nyelvén: „It is hard for thee to kick against the pricks.” Pál apostolnál és Gertrudnál is fizikai fájdalommal jár a lelkiismeret elleni rugódozás.⁵⁹

Az először 1635-ben megjelent, Benedictus van Haeften (1588–1648) jezsuita szerzetes által összeállított *Schola Cordis* című emblémakönyvnek *Compunctio cordis clavo timoris Dei* (Az isten-

félelem szögével átszúrt szív”) képe alatt Ézs 41,7 olvasható: „Bizatja a kovács az ötvöst, a kalapáccsal egyengető azt, aki az üllöt veri, és ezt mondja a forrasztásról: Jól van! – és megerősíti szegekkel, hogy majd ne inogjon.”

E sokatmondó jelenetben Hamlet szenvedélyes igazságszeretetével kísérli meg Gertrudban felkelteni a bűntudatot, s majd megpróbálja rávenni a bűnbánatra. Tükröt tart eléje, „gyóntatótükröt”, amellyel a lelkiismeretét próbálja életre kelteni, a bűnét megmutatni.

Tapot se innen, míg tükrömbe nem nézsz,
Mely megmutatja a szíved bensejét.⁶⁰

⁵⁹ Mielőtt a középgangban elterjedt a *conscience*, az *inwit* szót használták. Egy 14. századi mű címe: Dan Michel of Northgate: *Ayenbite of Inwytt* vagy *Pricke of Conscience* (1340). In: MANGANIELLO 1992, 155. o. The *Ayenbite of Inwytt*—also *AËnbite* (Agenbite) of Inwit; szó szerint „again-biting of inner wit,” (újra harap a benső értelem) or the *Remorse* (*Prick*) of *Conscience* (A lelkiismeret-furdalás) egy hitvalló prózai mű címe, amely a közép-angol kenti dialektusában íródott. Ez a 14. századi költemény a forrása a yorki katedrális egyik üvegablakának: <https://vidimus.org/issues/issue-45/feature/#the-pricke-of-conscience-or-the-fifteen-signs-of-doom-window-in-the-church-of-all-saints-north-street-york>. Vö. RIAN 2005, 15. o.

⁶⁰ „Come, come, and sit you down; you shall not budge. You go not till I set you up a glass / Where you may see the inmost part of you.” (3,4,17–20).

A Hamlet által irányított sokkterápia – a „protestáns pszichoanalízis”: Hamlet tükröt tart anyja elé, a szívet törli, szavaival a lelkén sebeket okoz, a szemeit igyekszik felnyitni. Kérdéseinek záporában kulcsszó a szem. „Van szemed? [...] Ha van szemed?” – kérdezi egyre erőteljesebben, miközben folyik a fájdalmas szív- és szemműtét.

Hamlet szavai is – igaz, éles fájdalommal, de – gyógyítják a látást. És lám, az élesen metsző fájdalmakra a királyné szeme lassan nyiladozik. Gertrud persze mindent elkövetne, hogy ne kelljen észrevennie saját bűneit, a valóságot.

„Ó, Hamlet! ne beszélj.
Lelkem mélyébe fordítod szemem,
Hol több olyan folt árnya látszik, amely
Soha ki nem mén...”⁶¹

A „folt”, a „piszok”, a „beszennyesedés” a gonosz szimbolikájából eredő szóképek. A 16. századi teológusok rendkívül gyakran éltek a bűn mint „folt” képével, amint erre Roland Mushat Frye rámutat.⁶² Mi több, volt olyan prédikátor, aki azt állította, hogy a felebarátunk bűnét mintegy fel kell nagyítani ahhoz, hogy ő meglássa azt.⁶³ Hamlet az intenzív sokkterápia segítségével, igaz, csak egy pillanatra, de mégis felvillantja anyja bűneinek valóságát. Gertrud iszonyatosan szenved, de lelke fokozatosan tisztulni kezd. A szó, az ige a fülébe hatol, és gyógyít:

„Ó, ne mondd tovább!
Fülembé mint tör hatnak szavaid;
Ne többet, édes Hamlet.”⁶⁴

Ekkor váratlanul újra megjelenik a szellem. Jellemző módon csak a „próféta lelkű” Hamlet látja őt, hiszen a szellem által képviselt valóság koncentrált izzása a „normális” emberek számára nem érzékelhető. Gertrud itt kicsúszik fia kezéből, és a figyelem most már Hamlet „úrbe függesztett szemeire” irányul. A szellem figyel-

⁶¹ „O Hamlet, speak no more. / Thou turn'st mine eyes into my very soul / And there I see such black and grained spots / As will not leave their tinct.” (3,4,88–91).

⁶² FRYE 1984, 164–165. o. John Bradfordot idézi: „...let us consider the heart, and so shall we see the foul spots we are stained withal at least inwardly, whereby we the rather may be moved to hearty sorrow and sighing.”

⁶³ Uo. 165. o. Thomas Becon: „...the soul of a Christian man shall be so spotted with sin a great space, before he perceiveth it, be truly contrite and sorry for it...”

⁶⁴ „O speak to me no more. / These words, like daggers, enter in mine ears. / No more, sweet Hamlet.” (3,4,94–96).

mezteti, tapintatra inti, hogy Hamlet ne fizikai fájdalmat okozzon anyának, hanem a lelkiismeretét élessze és gyógyítsa:

Eszedbe jusson. Csak azért
Jövék, hogy eddzem tompult szándokod'.
De nézd, anyádon mily rémület ül,
Oh, lépj közéje s vívó lelke közzé:
Minél gyöngébb a test, a képzelet
Annál erősbben működik.
Szólj néki, Hamlet.⁶⁵

A szellem távozik, Hamlet visszanyeri lélekjelenlétét és józan ítélőképességét. Visszazökken valódi énjébe, és most már nyíltan, kertelés nélkül, gyakorlati tanácsokkal ellátva akarja anyját rávenni a gyónásra:

Gyónj meg, Istenednek
Bánd meg a múltat; a jövőt kerüld,
S többé ne trágázd a gyomot, hogy annál
Bujábbra nőjön.⁶⁶

Bár az Erzsébet-korban a gyónás nem volt külön szentség, a Biblián tájékozódó angolok azonban sokszor hallhatták Jak 5,16-ot: „*Valljátok meg azért egymásnak bűneiteket, és imádkozzatok egymásért, hogy meggyógyuljatok.*” Vagy Ezékiel 3,18–19-et: „*Ha azt mondom a bűnösnek, hogy meg kell halnia, és te őt nem figyelmezteted, és nem szólsz neki, figyelmeztetve a bűnöst, hogy ne járjon bűnös úton, és így életben maradjon, akkor az a bűnös meghal ugyan bűne miatt, de a vérét tőled kérem számon. De ha te figyelmezteted a bűnöst, és ő mégsem tér meg bűnéből és bűnös útjáról, akkor ő meghal a bűne miatt, de te megmented a lelkedet.*” A két nemzedékkel korábban élt William Tyndale (1492?–1536) 1534-es revideált Újszövetség-fordításának előszavában elmagyarázza, hogy mi a különbség a cselekedet-központú katolikus *agit penitentiam* felfogás és a biblikus *repentance*, azaz metanoia között.

⁶⁵ „Do not forget: this visitation / Is but to whet thy almost blunted purpose. / But, look, amazement on thy mother sits: / O, step between her and her fighting soul: / Conceit in weakest bodies strongest works: / Speak to her, Hamlet.” (3,4,110–115)

⁶⁶ „Confess yourself to heaven, / Repent what's past, avoid what is to come; / And do not spread the compost on the weeds / To make them ranker. Forgive me this my virtue; / For in the fatness of these pury times / Virtue itself of vice must pardon beg, / Yea, curb and woo for leave to do him good.” (3,4,146–157)

Mint írja: a valódi értelme és jelentése megtérni és Istenhez fordulni teljes szívvel, megismerni az ő akaratát, és törvényeinek megfelelően élni. Négy dolog fontos: a bűnvallás (confession), nem a pap fülébe, hanem Istennek; a szív töredelme (contrition); a harmadik a hit (faith), amelyet a régi szerzők nem említenek; és a negyedik a jóvátétel (satisfaction) a felebarátom felé. Lutherhez hasonlóan kiemeli, hogy a középkori szentségtan nagy hiányossága az volt, hogy a hit szerepét elhanyagolták a bűnről, a megtérésről és a bűnbocsánatról szóló tanításban.⁶⁷

Hamlet Gertrud szívét akarja „megtörni” (wring your heart, 3,3,335), azaz valloásra kényszeríteni, mert tudja, hogy „az átkos megszokás”, a konvenció, a kényelem és a hatalom érzéketlenné bódíthatja, azaz Zsid 3,13 nyomán „megkeményítheti” az emberi szívet.

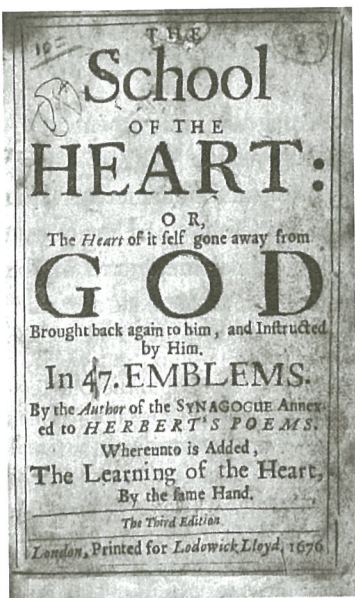
Van-e a gyermeknek joga a szülőjét annak bűne miatt megdorgálni vagy megfeddeni? William Tyndale az egyetemes papság értelmében magyarázza Mt 18,15–20-at: a házastársnak joga négy szemközt a vele szemben vétkező társának lelkiismeretét Isten törvényével megkötni; s majd ha az megbánja bűnét, akkor feloldozni. Ugyanúgy a fiúnak is joga van az apját, a szolgának is a gazdáját négy szemközt meginteni, ám ha ők nem bánják meg bűnüket, joguk van őket a gyülekezet elhívott szolgálói elé állítani.⁶⁸

⁶⁷ „Concerning this word repentance or (as they used) penance, the Hebrew hath in the Old Testament generally *Sob* turn or be converted. For which the translation that we take for saint Jerome's bath most part *converti* to turn or be converted, and sometime yet *agere penitentiam*. And the Greek in the New Testament hath perpetually *metanoeo* to turn in the heart and mind, and to come to the right knowledge, and to a man's right wit again... Which conversion or turning if it be unfeigned, these four do accompany it and are included therein: Confession, not in the priest's ear, for that is but man's invention, but to God in the heart and before all the congregation of God, how that we be sinners and sinful, and that our whole nature is corrupt and inclined to sin and all unrighteousness, and therefore evil, wicked and damnable, and his law holy and just, by which our sinful nature is rebuked: and also to our neighbours, if we have offended any person particularly. Then contrition, sorrowfulness that we be such, damnable sinners, and not only have sinned but are wholly inclined to sin still. Thirdly faith (of which our old doctors have made no mention at all in the description of their penance) yet God for Christ's sake doth forgive us and receive us to mercy, and is at one with us and will heal our corrupt nature. And fourthly satisfaction or amends-making, not to God with holy works, but to my neighbour whom I have hurt, and the congregation of God whom I have offended.” (TYNDALE 1989, 9–10. o.)

⁶⁸ „May not a wife, if her husband sin against God and her, and take another woman, tell him his fault between him and her secretly, and in good manner humbly, and bind his conscience with the law of God? And if he repent, may she not forgive him, and loose him, as well as the pope? Yea, and better too, as long as the sin is secret; inasmuch as he sinneth specially against her, and not against the pope. And so may the son do to his father, and a servant to his master, and every man to his neighbour: as thou seest in the said eighteenth chapter of Matthew. Howbeit, to bind and loose in the conscience, by open preaching, pertaineth unto the officers that are appointed thereto. And to bind and loose open sinners, and them that will not repent, till they be complained on unto the congregation, pertaineth unto the congregation.” TYNDALE 1849, 284. o.

Hamlet, a „protestáns gyóntató pap” a törvény szigora után örömhírt hirdet. Megkötöz, majd feloldoz. A királygyilkosságot csak a párbeszéd elején említi, hiszen ebben Gertrud ártatlannak tűnik. Ezért Hamlet ezt többé már nem hozza szóba. A legvégén a fiú mintegy feloldozást is nyújt anyjának. A jelenet végére a szem- és szívműtét sikeresnek bizonyul: „Kettéhasítád szívemet, fiam”⁶⁹ – mondja a királyné. Gertrud, a bűnös, tanácsot kér, és Hamlet, a „pap” beszél. A szem nyiladozik, a lelkiismeret feléled, a megtört szív gyógyul, Gertrud megmenekült: él.

Hamlet tudja, hogy csak a megtört szív képes gyógyulni. Ennek megértéséhez a korabeli emblematika „nyelve” ismét segítségünkre siet. A jezsuita Benedictus van Haeften emblemakönyvéből az angol lelkész-költő, Christopher Harvey (1597–1663) negyvenhét emblémát átvett, és azokat protestáns kontextusba helyezte. Az emblemakönyv címe: *The School of the Heart or the Heart of Self Gone Away from God Brought back again to Him and Instructed by Him* (A szív iskolája: az Istentől elfordult szív megtérése és új élete Isten vezetése alatt). Érdemes észrevennünk, hogy az eredeti jezsuita emblémára feltűnően hasonlító kép melletti címben nem a compunctiót, hanem contritiót olvasunk. Az 51. zsolttárra utalva az angyal az ember „kemény és száraz” szívét Isten mozsarába teszi, hogy Isten törje, zúzza szét azt darabokra.

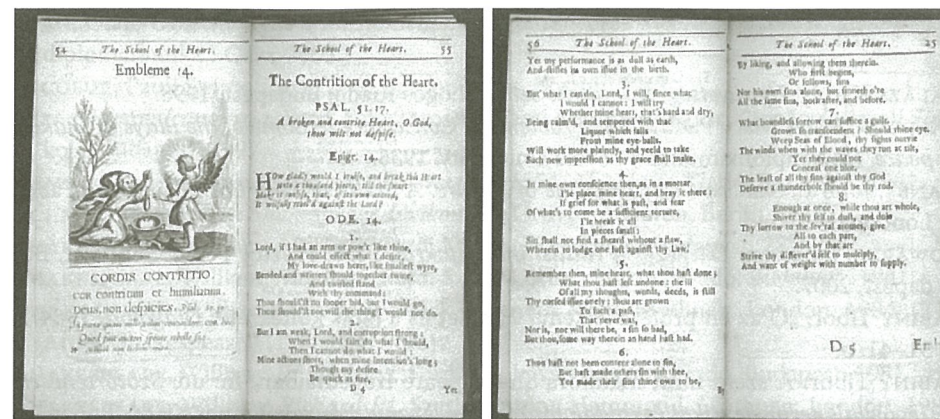

Summa

„Shakespeare lelkiismeretének” nyelvi, poétikai, ikonográfiai, etikai és teológiai univerzumát (a teljesség igénye nélkül) körüljárva megállapíthatjuk, hogy az angol drámaíró súlyos teológiai és etikai problémákat tudott drámáiba sűríteni, szerkezetileg beépíteni, anélkül, hogy teológus lett volna. Nem kívánt dogmát igazolni vagy cáfolni, ám kétségtelenül magába szívta a protestáns Anglia biblikus kultúráját. Aligha olvasott exegéziseket, értekezéseket,⁷⁰ de a kötelező vasárnapi

⁶⁹ „O Hamlet, thou hast cleft my heart in twain.” (3.4,158)

⁷⁰ Rian szerint Perkinsnek a lelkiismeretről szóló értekezése annyira ráillik a *Macbethre*, hogy nem lenne meglepő, ha Shakespeare ismerte volna az angol teológus művét. RIAN 2005, 86. o.

anglikán istentiszteleten a bűnvallással kezdődő liturgiában, a hallott és meghallott igehirdetéseket is megérinthette az „együttlátás” nyugtalanító felismerése, amely egyéni életének tapasztalataival is egészen biztosan találkozott.

Shakespeare nagy drámái az élet, halál, bűn, bukás, bosszú és ugyanakkor a megbocsátás, kiengesztelődés, újjászületés témáiról szólnak. Olyan kérdésekről, amelyek emberi létezésünk, teremtettségünk, elesettségünk, felismert vagy fel nem ismert szabadságunkból fakadnak. Emberi tapasztalat, művészet és vallás is reflektál arra, amit egykor és ma is *szün-eidészisznak*, *con-scientiának*⁷¹ és lelkiismeretnek hívunk, bár a magyar kifejezés már nem őrzi az eredeti görög és latin „együtt-tudás”, „együttlátás” bölcsességének tartalmát.

Tanulmányunk kezdetén a pneumát neveztük a lelkiismeretünk kapujának. Ha az emberi pneumánk érintkezik a Pneumával, ott szikrát vet a lelkiismeret. Ami azt jelenti, hogy más szemével látjuk és nézzük önmagunkat. Azoknak az embertársainknak a szemével, akiknek ártottunk, akiknek fájdalmat és kárt okoztunk. A megsebzett embertársaink és a megsebzett Teremtőnk fájdalmas, de szelíd szemével látjuk önmagunkat. Félelmetes dolog az élő Isten tekintetével találkozunk. Megrémülünk és összeressenünk. Ilyenkor szívünkön érezzük a szűrő fájdalmat, a *compunctiót*: a Lélek, a Szellem, a Természet, Isten zörgetését. A szívünkbe hatoló sebészi szikének azonban kettős éle van: fájdalmat okoz és gyógyít is. Ha nem sorvadt, nem halt el a pneumánk, akkor a „mútét” – mint Gertrud esetében – életmentőnek bizonyulhat. Vádlottakból felmentettek lehetünk.

⁷¹ Lásd fent William Perkins találó definícióját.

Hivatkozott művek

- BALÁZS Károly: *Újszövetségi szómutató szótár*. Logos Kiadó, Budapest, 1998.
- BALDWIN, Sister Mary Paul. C.S.J.: *Problems of Conscience in Some of the Plays of Shakespeare*. (MA diplomamunka.) Loyola University, 1935.
- DANBY, John F.: *Shakespeare's Doctrine of Nature. A Study of King Lear*. Faber and Faber, London, 1957.
- EDWARDS, Jonathan: *Értekezés a vallási indulatokról*. Ford. Pásztor Péter. Gondolat, Budapest, 2007.
- FABINY Tibor: „Ó az én próféta lelkem!” Hamlet és a látás költészete. *Diakonia*, 1984/1. 31–41. o.
- FABINY Tibor: A szem mint metafora Shakespeare tragédiáiban. In: uő: *Szótörténekek. Teológiai, hermeneutikai és irodalomtudományi tanulmányok*. Luther Kiadó, Budapest, 2009. 95–109. o.
- FABINY Tibor: A 'Stirring' fogalma a 14. századi *The Cloud of Unknowing* című műben és annak két magyar fordítási kísérlete. *Orpheus Noster*, 3. évf. 2011/3–4. 168–181. o.
- FABINY Tibor: Luther drámai teológiája és Hamlet, a wittenbergi teológus. In: uő (szerk.): *A lutheri reformáció 500 éves öröksége*. Luther Kiadó, Budapest, 2018. 93–121. o.
- FRYE, Roland Mushat: *Shakespeare and Christian Doctrine*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1963.
- FRYE, Roland Mushat: Prince Hamlet and the Protestant Confessional. *Theology Today*, 39. évf. 1982/1. 27–38. o.
- FRYE, Roland Mushat: *Renaissance Hamlet. Issues and Responses in 1600*. Princeton University Press, Princeton, 1984. 151–166. o.
- FODOR Géza: „Nagyon túhegyre vennők, ha így vennők.” Hamlet-tanulmány. *Színház*, 1992. október.
- KÁLVIN János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere*. 2. köt. Ford. Buzogány Dezső. Kálvin Kiadó, Budapest, 2014.
- KOCHER, Paul H.: Lady Macbeth and the Doctor. *Shakespeare Quarterly*, 5. évf. 1954/4. 341–349. o.
- MACENTIRE, Sandra J.: *The Doctrine of Compunction in Medieval England: Holy Tears*. E. Mellen Press, Lewiston, 1990.
- MANGANIELLO, Dominic: „Conscience”. In: David Lyle Jeffrey (szerk.): *A Dictionary of Biblical Tradition in English Literature*. William B. Eerdmans, Grand Rapids, 1992. 153–157. o.
- MOLNÁR Attila Károly: Kolnai és a modern lelkiismeret problémája. *Politikatudományi Szemle*, 14. évf. 2005/3–4. 53–69. o.
- PERKINS, William: *The Whole Treatise of the Cases of Conscience: Distingvished into Three Bookes*. Theatrum Orbis Terrarum, Amsterdam, 1972. (Eredeti kiadás: 1606.)
- PRESSON, Robert K.: Two Types of Dream in the Elizabethan Drama, and their Heritage: Somnium Animale and the Prick-of-Conscience. *Studies in English Literature: 1500–1900*, 7. évf. 1967/2. 239–256. o.

- RIAN, Olan: *Conscience as a Phenomenon in Shakespeare's Richard III and Macbeth*. (MA diplomamunka.) Oslo, 2005.
- RIQUEUR, Paul: *Symbolism of Evil*. Beacon Press, Boston, 1967.
- RIPA, Cesare: *Iconologia*. Ford. Sajó Tamás. Balassi Kiadó – Magyar Képzőművészeti Főiskola, Budapest, 1997.
- SAMBUCUS, Johannes: *Emblemata Antverpiae 1564*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1982.
- SCHMIDT, Alexander: *Shakespeare-lexikon*. De Gruyter Mouton, Berlin, 1902.
- SHAKESPEARE, William: *Macbeth*. Ford. Kállay Géza. Reciti, Budapest, 2016.
- SHAKESPEARE, William: *Macbeth*. Ford. Szabó Lőrinc. Európa Kiadó, Budapest, 1981.
- SHAKESPEARE, William: *Macbeth*. Szerk. Kenneth Muir. Methuen, London, 1984. (The Arden Shakespeare.) (1. kiadás: 1951)
- SHAKESPEARE, William: *III. Richárd*. Ford. Vas István. Európa Kiadó, Budapest, 1981.
- SHAKESPEARE, William: *Richard III*. Szerk. Antony Hammond. Methuen, London, 1981. (The Arden Shakespeare.)
- SHAKESPEARE, William: *A vihar*. Ford. Babits Mihály. Európa Kiadó, Budapest, 1981.
- SHAKESPEARE, William: *The Tempest*. Szerk. Frank Kermode. Methuen, London, 1984. (The Arden Shakespeare.) (1. kiadás: 1954)
- SHAKESPEARE, William: Hamlet, dán királyfi. In: Arany János: *Drámafordítások*. 1. köt. *Shakespeare: A Szent-Iván éji álom, Hamlet, dán királyfi, János király*. Szerk. Ruttkay Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. (Arany János összes művei VII.) 81–239. o.
- SHAKESPEARE, William: Hamlet dán herceg tragédiája. In: uő: *Drámák*. Ford. Nádasdy Ádám. Magvető, Budapest, 2001.
- SHAKESPEARE, William: *Hamlet*. Teljes gondozott szöveg. Kétnyelvű kiadás. Szerk. Fabiny Tibor. Ikon, Budapest, 1993.
- SHAKESPEARE, William: *Hamlet*. Szerk. Harold Jenkins. Methuen, London, 1986. (The Arden Shakespeare.)
- SLIGHTS, Camille Wells: The Conscience of the King: Henry V and the Reformed Conscience. *Philological Quarterly*, 80. évf. 2001/1. 37–55. o.
- STEENBRUGGE, Charlotte – GRAHAM, Williams T. (szerk.): *Cultures of Compunction in the Medieval World*. Bloomsbury Academic, London – New York, 2020.
- STOLL, Abraham: *Conscience in Early Modern English Literature*. Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- THOMAS, Keith: Cases of Conscience in Seventeenth-Century England. In: *Public Duty and Private Conscience in Seventeenth-Century England: Essays Presented to G. E. Aylmer*. Szerk. John Morrill et al. Clarendon, Oxford, 1993. 29–56. o.
- TOPPEN, Willem Herman: *Conscience in Shakespeare's Macbeth*. J. B. Walters, Groningen, 1962.
- TYNDALE, William: The Practice of Prelates. In: *Expositions and Notes on Sundry Portions of the Holy Scripture Together with The Practice of Prelates*. Szerk. Henry Walter. Cambridge University, Cambridge, 1849. (1. kiadás: 1530)
- TYNDALE, William: Tyndale's New Testament. Translated from the Greek by William Tyndale. Szerk. David Daniell. Yale University Press, New Haven – London, 1989. (1. kiadás: 1534)
- WILKS, John S.: *The Idea of Conscience in Renaissance Tragedy*. Routledge, London, 1990.